

ДВОРЯНСТВО ПОРЕФОРМНОЇ ДОБИ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Бараненко Світлана

У статті проаналізовано доробок дореволюційних авторів щодо історії дворянства. Висвітлено погляди дослідників другої половини XIX – початку XX ст. на проблему становища дворянського стану, його соціально-економічної трансформації, оцінено їхній внесок. Дослідження базується на принципах історизму, системності, наукової об'єктивності, спирається на історико-генетичний та системний методи.

Ліберальні реформи другої половини XIX ст. у Російській імперії суттєво змінили життя дворянства, що зумовило зростання зацікавленості дослідників тогочасної доби, адже провідний стан імперії опинився перед проблемою можливого припинення свого існування. Дослідники другої половини XIX – початку XX ст. зібрали значний фактичний матеріал. Праці цієї доби насичені переживаннями щодо майбутнього дворянства, котре пов'язували з долею російської монархії. Серед обговорюваних вирізняється проблема станових привілеїв. Перспективи її вивчення пов'язані з розширенням кола авторів, які переймалися історичною долею дворянства, та аналізом пропонованих сценаріїв подолання кризи цього стану.

Результати дослідницької роботи можуть бути використані при створенні досліджень з історіографії, історії України другої половини XIX – початку XX ст., історії Росії другої половини XIX – початку XX ст., викладанні спецкурсів з обраної теми.

Ключові слова: *дворянство, поміщицтво, пореформена доба, дореволюційна історіографія.*

Реформа 1861 р., а також наступні за нею ліберальні перетворення у Російській імперії внесли багато суттєвих змін у життя дворянства, зокрема в соціально-економічній сфері. Проте втрата ним привілеїв не позначилася на тому, що цей стан так і залишався провідним у подальші роки свого існування. Дворянство постало перед викликом – тепер воно мало пристосуватися до нових реалій, знайти себе у пореформеній державі. Усе це безперечно викликало зацікавленість дослідників тогочасної доби, адже існуюча у суспільстві невпевненість щодо майбутнього дворянства змушувала їх намагатися дати відповіді на поставлені запитання. Ця проблема цікава тим, що дослідження становища

дворянського стану відбувалося одночасно з його діяльністю в Російській імперії, що дає змогу прослідкувати зміни у настроях дослідників.

Ця проблема знайшла відображення лише частково в окремих публікаціях або частинах наукових монографій і дисертацій. Останні дослідження у своїй більшості зосереджені на регіональному вимірі. Так, історіографію дворянства пореформеної доби в рамках свого дослідження розглядали: щодо Південної України Л. Циганенко [24] та Ю. Константинова [11; 12], Подільської губернії – О. Барвінок [2; 3], Херсонської та Бессарабської губерній – М. Башли [4], Харківської губернії – Н. Проць [19].

Комплексний аналіз історіографії дворянства в українських землях у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. не знайшов відображення у сучасній вітчизняній історичній науці. Тому метою статті є визначення поглядів дослідників пореформеної доби стосовно дворянського стану, його соціально-економічної трансформації та його майбутнього. Для цього необхідно проаналізувати історіографічні джерела. У нашому дослідженні їх становлять монографії, брошури, публіцистичні твори авторів із зазначеної тематики.

У другій половині XIX – на початку XX ст. з'явилися праці, присвячені дворянству, його історії, становому управлінню, землеволодінню, взаємовідносинам з селянством. У своїй більшості авторами були самі дворяни, проте їхні погляди могли кардинально різнитися. Відмінними були і їхні професійні захоплення – авторами були як історики, так і юристи, економісти. Багато громадських діячів вважали за потрібне висловитися на хвилюючі теми на сторінках тогочасних журналів і газет або в окремих книгах.

Уже в 1861–1862 рр. почали з'являтися роботи, присвячені дворянству та селянській реформі. Так, І. Аксаков, видавець і редактор газети «День», писав, що селянська справа є і дворянською, адже вона однаковою мірою торкнулася інтересів як селян, так і поміщиків [1]. Він зазначав, що союз і зближення цих двох станів могли б служити «заходами багатого майбутнього розвитку». У тому ж 1861 р. у Парижі виходить брошура невідомого автора під назвою «Про справжні обов'язки російського поміщика», в якій автор стверджував, що, сприяючи та підтримуючи всіляко звільнення селян, дворяни повинні зробити так, аби селянам було вигідно «майбутнє підпорядкування своїм панам» [15].

Російський історик і публіцист К. Кавелін у 1862 р. у брошурі «Дворянство та звільнення селян» розглядав соціальні побоювання та політичні претензії помісного дворянства [8]. Він зазначав, що становище дворянства критичне, і такий крутий переворот воно ніколи ще не відчувало. Визначення його майбутнього – першочергова державна справа, адже йшлося про провідний у всіх сферах життя держави стан та про його майбутнє. На думку К. Кавеліна, дворянство зможе пережити кризу та утримати першість, якщо буде спиратися

на самого себе, довіряти своїм силам, діяти «свідомо і розумно», але, якщо дворянство не зможе зрозуміти як діяти, то «інші елементи замінять його і виконають його справу, тому що історія ні перед ким і ні перед чим не зупиняється» [8].

У 1870-х рр. вийшла низка робіт, присвячених історії дворянського стану в Російській імперії. У них автори досліджують виникнення дворянства та станових привілеїв, їхнє законодавче оформлення, утворення та функціонування дворянського землеволодіння. Російський юрист О. Романович-Славатинський у 1870 р. видав працю «Дворянство в Росії від початку XVIII ст. до відміни кріпосного права» [20]. Вивчаючи історію дворянства, він писав, що цей суспільний стан повинен мати нове для себе становище у державі, але лише життя може відповісти на питання, яким воно буде. Він беззаперечно стверджував, що дворянство переживає кризу. Такої ж позиції дотримувався й І. Порай-Кошиц. У своїй роботі «Нарис історії російського дворянства від половини IX до кінця XVIII століття. 862–1796» він намагався охопити історію цього суспільного стану, відзначаючи, як і О. Романович-Славатинський, важкий період кризи дворянства [18]. Автор наголошував, що важливим питанням є те, якою буде природна та необхідна розв'язка цієї кризи, як дворянство після реформ зможе перетворитися в «загальнодержавну установу XIX ст.» на нових основах, проте він вважав, що це вирішиться у майбутньому тільки практичним життям дворянства. Також автор зазначав, що, будучи першим станом в імперії, дворянство намагалося зберегти цю першість вже не скасованими становими привілеями, а «розумовими, моральними та економічними перевагами і заслугами». Подібною роботою є дослідження історика М. Яблочкова «Історія дворянського стану в Росії» [25]. У ній розглядається історія дворянства від передумов його появи (на його думку, це виникнення князівств східних слов'ян) і до селянської реформи 1861 р. Автор стверджував, що дворянство залишилося вищим станом, але вже не привілейованим, і стало «славним пам'ятником старовини», до якого уряд ставиться з повагою у пам'ять його давнього історичного походження. Уряд, за переконанням дослідника, повинен сприяти замкненню і збереженню «чистоти» дворянства. Певним недоліком цих праць є їхня описовість.

Князь О. Васильчиков займався вивченням розвитку землеволодіння в європейських країнах та у Росії [5]. У роботі «Землеволодіння та землеробство в Росії та інших європейських державах» він наголошував, що велике землеволодіння вже за кріпосного права йшло до занепаду і в тогочасну епоху відживає свій вік. Він був упевнений, що «майбутнє Росії належить селянській поземельній власності».

Консервативно налаштований російський публіцист М. Катков зазначав, що дворянство у пореформеній Росії зберігало своє становище, воно залиша-

лося, як і раніше, «опорою Престолу» і служило зв'язком із народом [9]. Він підкреслював, що монархія можлива і без такого суспільного стану, як дворянство, проте тоді це буде вже не монархія, а «грізна, напружено правляча диктатура, яка ... не буває станом нормальним». Пізніше, через 30 років, публіцист писав, що дворянство все ще залишалося істотною частиною життя держави, і потреба держави в ньому не минула [10]. Він вважав, що російське дворянство є так само сильним, як і держава з народом, а послаблення дворянства призведе до послаблення держави, що неминуче закінчиться «гіркими наслідками». Проте, на відміну від М. Яблочкова, М. Катков не погоджується з потребою у «замкненні» дворянства, адже це не посилить його, а тільки навпаки – відірве від народу.

Закликав багатих поміщиків до соціальної діяльності з перетворення життя російського народу на основі общинних відносин російській громадській діяч М. Неплюєв [14]. Він наголошував на жахливому становищі селянства, яке, хоча й звільнилося від кріпацтва, все одно фактично не змінилося. М. Неплюєв вбачав історичне покликання поміщицтва у покращенні селянського побуту в «економічному, моральному і розумовому відношенні» з огляду на його зацікавленість.

Викликає інтерес робота представника спадкового дворянства Харківської губернії Л. Ілляшевича, в якій автор прослідкував історію Харківського дворянства з моменту створення міста до 1880 р. [7]. Він наголошував, що дворянство – це супутник монархічної основи. На його думку, пореформене дворянство було сильним не привілеями, а «твердістю своїх моральних устоїв», тому воно не може зникнути.

Не менш цікавою є стаття О. Пазухіна «Сучасний стан Росії та станове питання» [16]. Вона вийшла друком у 1885 р. в журналі «Російський вісник» і привернула до себе увагу міністра внутрішніх справ, який запропонував авторові стати правителем своєї канцелярії та згодом автором проекту реформ при Олександрі III. Консервативно налаштований О. Пазухін вважав, що провідна роль у державі повинна і далі належати дворянству, яке більше за інші суспільні стани постраждало після реформ. Він наголошував, що земська та міська реформи були найбільш руйнівними для Російської імперії і їх треба видозмінити, оскільки дворянство втрачало значення державного стану як опорної сили для влади. Він гостро критикує ліберально налаштованих публіцистів у тому, що вони зводять все значення дворянства до його колишнього привілею мати кріпосних селян, адже саме цей факт вони вважають доказом того, що провідний суспільний стан не зміг пристосуватися до нових економічних реалій. Автор приходять до висновку, що відміна кріпосного права могла викликати тимча-

сові економічні ускладнення для землеволодіння, але не могла стати причиною руйнування дворянського стану.

Представник дворянства А. Плансон звинувачував політику держави у втраті дворянством своєї цілісності [17]. Зазначаючи, що реформи деморалізували та розорили дворян, він виступав за збереження чистоти дворянства як суспільного стану та за активніші інтерес та участь дворян у житті свого стану.

Консервативний дворянин О. Слішев у роботі «Службові права дворян» побоювався повної втрати державою свого «споконвічного служилого стану» [6]. Він зазначав, що за роки, які минули з часів реформ, дворянство повністю прийшло в розлад. Проте автор наголошував, що незважаючи на скасування станів на папері, цього не відбулося в житті, і зробив висновок, що сучасна йому Росія живе таким самим становим життям, як і раніше, а політика щодо «злиття станів» призвела до занепаду як дворян, так і селян. На його думку, існування дворянства можливе лише за умов збереження його службової ролі в державі, а отже, і його службових прав та обов'язків.

Запевняв у складному та суперечливому становищі дворянства і ще один його представник, громадський діяч М. Семенов [23]. У своїй роботі «Наше дворянство», розглядаючи провідний суспільний стан до і після реформ, він стверджував, що монархія неможлива без станів, а занепад дворянства тягне за собою падіння і монархії. Дворянству потрібно відновити колишню дієву участь у місцевому управлінні, адже без цього воно перестане бути служилим станом. Він підтримував зміцнення станового устрою у державі. У висновку М. Семенов підкреслював, що слід шукати причини збіднення дворянства не у ньому самому чи у звільненні селян, а у цілій низці заходів після реформи 1861 р.

Значне зацікавлення викликає праця з питання землеволодіння економіста В. Святловського [22]. Вивчаючи дворянське землеволодіння, автор зазначав, що дворянство було головним продавцем приватновласницької землі, але обезземелення дворян не є універсальним фактом, адже дворянство було і головним покупцем. При цьому продавалися маєтки дрібні, а купувалися великі.

Барон С. Корф у 1906 р. видав роботу «Дворянство та його станове управління за століття 1762–1855 років», у якій він ставив собі за мету уявити повну картину дворянського станового управління, його юридичного положення і ставлення до нього дворянства [13]. Найголовнішу причину занепаду економічного стану дворянства він вбачав у тому, що дворянство не було землеробським станом, і земля не була головним джерелом його становища, тому що інтереси дворянства зосереджувалися на державній службі. Автор дійшов висновку, що, незважаючи на реформування соціально-економічної сфери, багато в чому життя дворянства залишалось незмінним.

Дослідження М. Рубакіна «Росія в цифрах. Країна. Народ. Стани. Класи» ґрунтується на узагальненні матеріалів Всеросійського перепису населення 1897 р., в якому він подає широку статистику щодо складу населення, а також дворянського землеволодіння [21]. Він вважав, що перехід дворянських земель у власність селянства та купецтва підірвав економічну основу дворянства.

Таким чином, аналіз дореволюційної історіографії дає можливість зробити висновок, що авторами було зібрано значний фактичний матеріал, зокрема з історії дворянства та його привілейованого становища. На думку дослідників, дворянство переживало кризу, яку призвело звільнення селян та реформи після цього. Отже не дивно, що автори, особливо консервативно налаштовані, гостро переживали питання нового становища дворянства, обговорюючи його на сторінках книг, журналів, газет. Оскільки дворянство було провідним суспільним станом Російської імперії, то проблема станових привілеїв часто поставала в центрі уваги дослідників. Цією розвідкою проблема образу дворянства в дореволюційній літературі не вичерпується. Перспективи її вивчення пов'язані з розширенням кола авторів, які переймалися історичною долею дворянства, та аналізом пропонованих сценаріїв подолання кризи цього стану.

Abstract

The achievements of pre-revolutionary authors on the history of the nobility are analyzed in the present article. The author highlights the views of the researchers of the 19th – the early 20th century on the issue of nobility's state, its socio-economic transformation and estimates their contribution.

The research is based on the historicist, systematic, scientific objectivist approaches and historical-genetic and system methods.

The liberal reforms of the second half of the 19th century in the Russian Empire considerably changed life of nobility, which led to increased interest of researchers of that period because the leading state of the empire was faced with possible termination of its existence. The researchers at the second half of the 19th – the early 20th centuries collected a considerable amount of factual material. The researches of that period are saturated of experiences about the future of nobility, which was associated with the fate of the Russian monarchy. The issue of class privileges is discussed in the researches.

The perspectives of the study are associated with the expansion of the circle of authors who were concerned about historical fate of nobility, and analysis of the proposed scenarios to overcome the crisis of the state.

The results of the research can be used in the development of research on historiography, the history of Ukraine in the second half of the 19th – the early 20th

century, the history of Russia in the second half of the 19th – the early 20th century, the teaching of special courses on the specified topic.

Key words: *nobility, landlords, post-reform period, pre-revolutionary historiography.*

Анотація

В статье проанализированы наработки дореволюционных авторов по истории дворянства. Освещены взгляды исследователей второй половины XIX – начала XX вв. на проблему положения дворянского сословия, его социально-экономической трансформации, оценен их вклад.

Исследование базируется на принципах историзма, системности, научной объективности, опирается на историко-генетический и системный методы.

Либеральные реформы второй половины XIX в. в Российской империи существенно изменили жизнь дворянства, что обусловило рост интереса исследователей тогдашней эпохи, ведь ведущее сословие империи оказалось перед проблемой возможного прекращения своего существования. Исследователи второй половины XIX – начала XX вв. собрали значительный фактический материал. Работы этого периода насыщены переживаниями относительно будущего дворянства, которое связывали с судьбой российской монархии. Среди обсуждаемых отличается проблема сословных привилегий. Перспективы ее изучения связаны с расширением круга авторов, которые беспокоились об исторической судьбе дворянства, и анализом предлагаемых сценариев преодоления кризиса этого сословия.

Результаты исследовательской работы могут быть использованы при создании исследований по историографии, истории Украины второй половины XIX – начала XX вв., истории России второй половины XIX – начала XX вв., преподавании спецкурсов по выбранной теме.

Ключевые слова: *дворянство, помещики, пореформенный период, дореволюционная историография.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аксаков И. С. Исторический ход дворянского учреждения в России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dugward.ru/library/aksakovy/iak-sakov_istoricheskiy_hod.html.

2. Барвінок О. В. Дворяни Подільської губернії в органах державного управління та станового самоврядування регіону (1793–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Барвінок. – Миколаїв, 2014. – 19 с.

3. Барвінок О. В. Дворянство Подільської губернії в кінці XVIII – на початку XX ст.: історіографічний огляд / О. В. Барвінок // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. 28. – С. 459–464.

4. Башли М. І. Провінційне дворянство Херсонської та Бессарабської губерній (1861–1907 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / М. І. Башли. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 22 с.

5. Васильчиков А. И. Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах: в 2 т. / А. И. Васильчиков. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1876. – Т. 1. – 563 с.

6. Елишев А. И. Служебные права дворян / А. И. Елишев. – М.: Университетская тип., 1894. – 55 с.

7. Илляшевич Л. В. Краткий очерк истории харьковского дворянства / Л. В. Илляшевич. – Харьков, 1885. – 166 с.

8. Кавелин К. Д. Дворянство и освобождение крестьян // К. Д. Кавелин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dugward.ru/library/kavelin/kavelin_dvoranstvo_i_osvobojudenie.html

9. Катков М. Н. Значение дворянства в русском государственном организме [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dugward.ru/library/katkov/katkov_znachenie_dvoranstva.html

10. Катков М. Н. О дворянстве / М. Н. Катков. – М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1905. – 63 с.

11. Константинова Ю. В. Дворянство Південної України в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю. В. Константинова. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – 20 с.

12. Константинова Ю. В. Проблема ролі дворянства в економічному житті південноукраїнських губерній (кінець XIX – початок XX ст.) у науковій літературі / Ю. В. Константинова // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Історія. – 2010. – Т. 140, вип. 127. – С. 118–124.

13. Корф С. А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов / С. А. Корф. – СПб., 1906. – 720 с.

14. Неплюев Н. Н. Историческое призвание русского помещика / Н. Н. Неплюев. – М., 1880. – 19 с.

15. О настоящих обязанностях русского дворянства. – Париж, 1861. – 78 с.

16. Пазухин А. Д. Современное состояние России и сословный вопрос / А. Д. Пазухин. – М.: В университетской типографии (М.Катков), 1886. – 63 с.

17. Плансон А. А. О дворянстве в России. Современное положение вопроса / А. А. Плансон. – СПб. : Калашниковская типография Трунова, 1893. – 103 с.

18. Порай-Кошиц И. А. Очерк истории русского дворянства от половины IX до конца XVIII века. 862–1796 / И. А. Порай-Кошиц. – СПб., 1874. – 225 с.
19. Проць Н. В. Дворянство Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. В. Проць. – Харків, 2015. – 20 с.
20. Романович-Славатинский А. Дворянство в России. От начала XVIII века до отмены крепостного права / А. Романович-Славатинский. – СПб., 1870. – 562 с.
21. Рубакин Н. А. Россия в цифрах: Страна. Народ. Сословия. Классы. Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства / Н. А. Рубакин. – СПб., 1912. – 214 с.
22. Святловский В. В. К вопросу о судьбах землевладения в России: Статистика мобилизации земельной собственности / В. В. Святловский. – СПб.: Начало, 1907. – 103 с.
23. Семенов Н. П. Наше дворянство. Положение его до и после реформы / Н. П. Семенов. – СПб.: Тип. акц. общ. печ. дела, 1898. – 105 с.
24. Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.): моногр. / Л. Ф. Циганенко. – Ізмаїл: СМІЛ, 2009. – 382 с.
25. Яблочков М. Т. История дворянского сословия / М. Т. Яблочков. – СПб.: Тип. А. М. Котомина, 1876. – 680 с.

References

1. Aksakov, I. S. Istoricheskii khod dvorianskogo uchrezhdeniia v Rossii [*The historical course of noble institutions in Russia*]. Retrieved from: http://dugward.ru/library/aksakovy/iaksakov_istoricheskii_hod.html
2. Barvinok, O. V. (2014). Dvoriiany Podilskoi hubernii v orhanakh derzhavnoho upravlinnia ta stanovoho samovriaduvannia rehionu (1793–1917 rr.) [*Nobles of Podillya Province in State Administration And Class Self-Government Authorities of the Region (1793–1917)*]. (Abstract of PhD thesis), Mykolaiv.
3. Barvinok, O. V. (2010). Dvorianstvo Podilskoi hubernii v kintsi XVIII – na pochatku XX st.: istoriohrafichnyi ohliad [*Nobility of Podillya Province in the late 18th – early 20th century: historiographical review*]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, 28, 459–464.
4. Bashly, M. I. (2015). Provintsiine dvorianstvo Khersonskoi ta Bessarabskoi hubernii (1861–1907 rr.) [*Provincial nobility and Kherson provinces of Bessarabia (1861–1907)*]. (Abstract of PhD thesis), Pereyaslav-Khmelnytsky.
5. Vasylychikov, A. Y. (1876). Zemlevladye y zemledelye v Rossyy y druykh evropeyskykh hosudarstvakh (Vol. 1) [*Landowning and agriculture in Russia*

and other European countries (Vol. 1)]. Saint-Petersburg: Tipografiia M. M. Stasiulevicha.

6. Elishev, A. I. (1894). *Sluzhebnye prava dvorian [Official rights of nobles]*. Moscow: Universitetskaia tipografiia.

7. Illiashevich, L. V. (1885). *Kratkii ocherk istorii kharkovskogo dvorianstva [A short essay of the history of the Kharkov nobility]*. Kharkov.

8. Kavelin, K. D. *Dvorianstvo i osvobozhdenie krestian [Nobility and the emancipation of the peasants]*. Retrieved from: http://dugward.ru/library/kavelin/kavelin_dvorianstvo_i_osvobojdenie.html

9. Katkov, M. N. *Znachenie dvorianstva v russkom gosudarstvennom organizme [The value of nobility in the Russian state organism]*. Retrieved from: http://dugward.ru/library/katkov/katkov_znachenie_dvorianstva.html.

10. Katkov, M. N. (1905). *O dvorianstve [About nobility]*. Moscow: Pechatnia A. I. Snegirevoi.

11. Konstantynova, Yu. V. (2012). *Dvorianstvo Pivdennoi Ukrainy v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Noblemen of South Ukraine in the late 19th – the early 20th century]*. (Abstract of PhD thesis), Donetsk.

12. Konstantynova, Yu. V. (2010). *Problema roli dvorianstva v ekonomichnomu zhytti pivdennoukrainskykh hubernii (kinets XIX – pochatok XX st.) u naukovii literaturi [The issue of role in the economic life of nobility of South Ukrainian provinces (the late 19th – the early 20th century) in the scientific literature]*. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly: History*, 140 (127), 118–124.

13. Korf, S. A. (1906). *Dvorianstvo i ego soslovnnoe upravlenie za stoletie 1762–1855 godov [Nobility and the estate management in the century 1762–1855 years]*. Saint-Petersburg.

14. Nepliuiev, N. N. (1880). *Istoricheskoe prizvanie russkogo pomeshchika [The historical mission of the Russian landowner]*. Moscow.

15. *O nastoiashchikh obiazannostiakh russkogo dvorianstva [About the real responsibilities of the Russian nobility]*. (1861). Paris.

16. Pazuikhin, A. D. (1886). *Sovremennoe sostoianie Rossii i soslovnyi vopros [The present state of Russia and estate issue]*. Moscow: V universitetskoii tipografii (M.Katkov).

17. Planson, A. A. (1893). *O dvorianstve v Rossii. Sovremennoe polozhenie voprosa [About nobility in Russia. The present situation of the issue]*. Saint-Petersburg: Kalashnikovskaia tipografiia Trunova.

18. Porai-Koshitc, I. A. (1874). *Ocherk istorii russkogo dvorianstva ot poloviny IX do kontca XVIII veka. 862–1796 [Essay on the history of the Russian nobility of half of 9th century until the late of the 18th century. 862–1796]*. Saint-Petersburg.

19. Prots, N. V. (2015). Dvorianstvo Kharkivskoi hubernii druhoi polovyny XIX – pochatku XX st [*Kharkov province nobility of the late 19th – early 20th century*]. (Abstract of PhD thesis), Kharkiv.

20. Romanovich-Slavatinskii, A. (1870). Dvorianstvo v Rossii. Ot nachala XVIII veka do otmeny krepostnogo prava [*Nobility in Russia. From the early 18th century until the abolition of serfdom*]. Saint-Petersburg.

21. Rubakin, N. A. (1912). Rossiia v tcifrakh: Strana. Narod. Sosloviia. Klassy. Opyt statisticheskoi kharakteristiki soslovno-klassovogo sostava naseleniia russkogo gosudarstva [*Russia in the numbers: Country. People. Estates. Classes. Experience of the statistical characteristics of the estate-class structure of the Russian state population*]. Saint-Petersburg.

22. Sviatlovskii, V. V. (1907). K voprosu o sudbakh zemlevladieniia v Rossii: Statistika mobilizatsii zemelnoi sobstvennosti [*On the issue of landowning's fate in Russia: Statistics of mobilization of landed property*]. Saint-Petersburg: Nachalo.

23. Semenov, N. P. (1898). Nashe dvorianstvo. Polozhenie ego do i posle reform [*Our nobility. Its situation before and after the reform*]. Saint-Petersburg: Tip. akts. obshch. pech. Dela.

24. Tsyhanenko, L. F. (2009). Dvorianstvo Pivdnia Ukrainy (druha polovyna XVIII st. – 1917 r.) [*The nobility of the South of Ukraine (the second half of 18th century – 1917 year)*]. Izmail: SMYL.

25. Iablochkov, M. T. (1876). Istoriia dvorianskogo sosloviia [*History of nobility*]. Saint-Petersburg: Tipografiia A. M. Kotomina.

УДК 321:93/94:351 (477)

ЗАКОНОДАВСТВО У СФЕРІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО УЧАСНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

Власюк Сергій

Визвольні змагання 1917–1921 рр. залишили вагомий слід у процесі українського державотворення, відтак увага сучасної Української держави до цієї сторінки минулого є закономірною. Події тих років створили для українського соціуму пантеон героїв і ворогів, які нерідко можуть бути взаємно протилежними для різних частин країни. Державна політика пам'яті у нашій державі після 1991 р. має особливо важливе значення, саме за допомогою неї у свідомості людей відбувається легітимізація докорінних змін у пострадян-